

Fekete Sándor³⁴²: A csönd, mint felszólító módú figyelmeztetés. A méltatlanul elfeledett Sánta Ferenc

Absztrakt: Tanulmányomnak szomorú aktualitást ad, hogy 2008 nyarán elhunyt Sánta Ferenc. Az író, akinek életműve a hatvanas években látszatra ugyan lezárult, ám ezt követően – egészen máig – sajátos mitológia, sok-sok elvarratlan szál alakult ki személye körül. Úgy érzem, eljött az újraolvasás ideje, s regényeinek (Az ötödik pecsét, Húsz óra, Az áruló) új nézőpontú megközelítését tekintem elsősorú feladatommá. Munkámban körüljáró az „újraolvasás” jellemzőit, lehetőségeit, majd különböző nézőpontok mentén vizsgálódok a három regénnyel kapcsolatban. Jelenleg is folyó kutatómunkám eredményeit ugyan nem kívánom megelőlegezni, azonban már ma is látható, hogy számos ponton meghaladható az eddigi Sánta-szakirodalom, például a megjelent művek keletkezési sorrendjével, vagy a ki-nem-adott művek jellegével és sorsával kapcsolatban. A posztmodern magyar irodalom (és -történet) nem tekinti előfutárának Sántát, azonban több szempontból is vitatható ez a merev elutasítás, s egyetértve Vasy Géza terminológiájával, véleményem szerint a későmodern próza kiemelkedő alakját tisztelhetjük benne. Az elemzések kapcsán kiemelt szerepet kapnak az egyén és történelem dimenziói, de különösen fontosnak tartom az etikai állásfoglalásokat is. Célom a méltatlanul elfeledett Sánta Ferenc életművének olyan bemutatása, amely talán segíthet ledönteni a Sánta-mítosz tabuját, valamint közelebb hozhatja a jelenkorhoz az író életművének esszenciáját. Egy olyan lezáratlan életművet, amelyet talán éppen ez a lezáratlanság tett évtizedeken keresztül élővé, s remélhetőleg örökérvényűen halhatatlanná.

Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés volt,³⁴³ amely később a magyar novellairódalom egyik alapművévé vált. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést,³⁴⁴ három regényt,³⁴⁵ egyiknek a drámaadaptációját,³⁴⁶ néhány publicisztikai írást, adott interjúkat,³⁴⁷ de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s ezt követően újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle.

Amíg élt Illyés Gyula, ő volt az egyik fontos igazodási pont. A szellem emberei koncentráltan arra figyeltek: mit mond Illyés? Sánta Ferenc azonban kinyilatkoztatásként már csak hallgatott. Meg kell kérdeznünk: miért tett így Sánta? Ez a hallgatás is mű? Az összegező? A legeslegszigorúbb kevés? Vagy volt egy súlyos mondat, amelyet Sánta Ferenc nem akart kimondani? Sejthetjük ezt a mondatot, és beleborzonghatunk a sejtelembé.³⁴⁸ Mert Sánta nemcsak a szegények, hanem a magyarság és az

³⁴² Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Egyetem u. 1., 3515, Miskolc-Egyetemváros, Magyarország, feketesandor@gmail.com

³⁴³ Egy későbbi, szóbeli közlésből tudjuk, hogy a történetnek személyes, családi szála van: némi változtatással Sánta édesapja élte át hasonlóan az eseményeket. PIM 531/1. A novella kitűnő, kulturális antropológiai nézőpontú elemzését nyújtja Cs. Nagy Ibolya. *Vö. Cs. Nagy: 2009: 63–71.*

³⁴⁴ Sánta 1956; Sánta 1961.

³⁴⁵ Sánta 1963; Sánta 1964; Sánta 1966.

³⁴⁶ Sánta 1968.

³⁴⁷ A publicisztikai írások és az interjúk összegyűjtött kötete: Sánta 1993.

³⁴⁸ *Vö. „Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán, ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig, amikor már láttam, hogy nincs erő bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszóni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül állat az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást. Ha szabad azt mondanom, az idő engem igazolt. Olyan értelemben, hogy az elkeseredettséget, a reménytelenséget képes voltam önmagamban legyőzni, mégpedig akkor, amikor a bajok nemhogy csökkentek volna, hanem nőttek.” Sánta 1993: 70–71.*

emberiség ügyének is rendíthetetlen írástudója volt. És 2008 nyarán végképp magával vitte ennek a nehéz hallgatásnak a titkát.

A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot leginkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatja. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy a csöndbe burkolózás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotás-lélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sokféleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotás-lélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a tehetség elapadásáról, a kiégettségről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat.

Az 1953-as, Nagy Imre nevéhez kötődő reformok nyomán ébredezni kezdett rossz álmából az irodalom is. S ahogyan egy új költőnemzedék látszott kibontakozni Juhász Ferenc és Nagy László vagy Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes körül, úgy állt össze az új prózaírók köre. Megjelent Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Csurka István, Moldova György, Tóth (Kamondy) László, Szabó István egy-egy novellája, majd könyve, olyan elismerő fogadtatást kiváltva, hogy egyszerre irodalmunk jövőjének érezhették magukat. A megújuló magyar irodalomnak egy egész „csapata” jelent meg tehát szinte egyszerre a szellemi életben a ma is emlékezetes *Emberavatás*³⁴⁹ című novellaantológiában.³⁵⁰

Sánta a hatvanas években írta fő műveit, miközben napi nyolc órát dolgozott az Eötvös-kollégium könyvtárában, s tevékeny részese volt az irodalmi közéletnek. Azok között élt, lakott, akikért tollat fogott és felszólalt. Akkoriban épp Angyalföldön alkotott, amely tükröződik *Az ötödik pecsét* világában, csakúgy, mint az Erdélyben eltöltött gyermek- és serdülőkor a gyönyörű, székely balladáiban. Hiszen székelyek közé született, s letagadhatatlanul sajátos észjárása, láttató nyelve, természetisége, mítoszteremtő érzékenysége és logikája onnan való. A magyar huszadik század három nagy alapélményét írta meg világirodalmi érzékenységgel. A kisemberek történelmi tragédiáit mint erkölcsi kérdést mutatja be novelláiban és három regényében. Művei úgy következnek egymásból, ahogyan a kiszolgáltatottságból a náciizmus és a kommunizmus, a megalázottságból a forradalom, s a forradalmi apokalipszis nyomán az utolsó ítélet. „Sok szenvedést, emberi megtöretést, reménytelenséget látott és átélt már gyermekkorában ahhoz, hogy megsejthesse Dosztojevskij mélységeit; hogy valamivel később megérthesse a »legnagyobb«*», Tolsztojnak az egyetemességét, azt a képességét, hogy »egyszerre mindent lát, a jóban a rosszat és a rosszban a jót egyaránt«; hogy be tudja fogadni, meg tudja emészteni Erasmus, Voltaire, Rousseau és a többiek gondolatait. Mert középiskolás éve alatt már a filozófusokat is bújja, konok igazságkereső szenvedéllyel próbál eligazodni az eszmék és elméletek világában.»³⁵¹ Ahogyan egy 1977-ben készült interjúban ő maga fogalmaz: „Előfordult, hogy csavarogtam az iskolából, s amikor felelősségre vontak, egy alkalommal valami nagyon illetlent mondtam tanáromnak: azért nem szeretek iskolába járni, mert túlságosan sok időt elvesz a tanulástól. Akkor ugyanis naphosszat beültem a kolozsvári vagy a debreceni egyetemi könyvtárba – olvasni. Tizenhét-tizennyolc éves koromra így már nagyjából túljutottam a külföld nagy klasszikusain. Regényben és költészetben egyaránt.”³⁵²*

A mércéül állított szigorúságból fakadt szinte már-már túlzásba vitt igazságérzete, mely egyformán jellemezte a magánéletben, a baráti vagy nemzeti közösségben.³⁵³ Nem mindenképp felett, hanem mindenképp szolgálatában volt író. S ha ez a szolgálat lehetetlenné vált, értelmetlenné lett a tolla, szava.

³⁴⁹ A címadó elbeszélés Sánta Ferenc írása.

³⁵⁰ A kis kötet, amelynek irodalomtörténeti jelentősége mára vitathatatlan, 1955-ben jelent meg: *Emberavatás* 1955.

³⁵¹ Vati Papp 1977: 274–283.

³⁵² Nádor 1980: 436.

³⁵³ Ágh István személyes, szóbeli közlése alapján. (2010. február 17.)

Tanulmányom elkészítésének szomorú aktualitását adja, hogy 2008. június 6-án elhunyt Sánta Ferenc. Az 1945 utáni magyar prózairodalom egyik legjelentősebb és legérdekesebb képviselője távozott közülünk. Bár kiadott műveinek száma viszonylag csekély, ismertségük és népszerűségük annál nagyobb. Pályakezdő írásaitól fogva mindig ugyanazok az örök, „nagy” témák foglalkoztatták: az ember erkölcsi felelőssége, az egyén és a hatalom, az egyén és a társadalom viszonya, és a társadalom maga. Hogyan kell(ene) és hogyan lehet élni? Ezek a tárgykörök alkotják a magvát számos novellájának, drámájának és három történelmi-bölcseleti regényének: *Az ötödik pecsétnek*, a *Húsz órának*, és *Az árulónak*.

„Sánta Ferenc műveinek gondolati centrumában éppen a »hogyan élni?« kérdése áll. De a Don Quijote-i hős Sántánál hiányzik, ez a magatartás hőseit nem jellemzi. Sánta hősei jellemzően hétköznapi, kiszolgáltatott kisemberek, akik valamilyen sajátos döntéshelyzet következtében kiemelkednek a hétköznapiságból, kvázi hőssé válnak. [...] Sánta egész életművét végigkíséri a hősök döntéskényszeréből fakadó drámaiság.”³⁵⁴

Sánta Ferenc három regényében az emberi személyiséget szembesíti a történelem kíméletlen kihívásaival, s lényegében ugyanarra a kérdésre, pontosabban kérdéssorozatra keresi a választ: Mit tehet az ember a történelemben mindig újra fellépő „rossz” ellen; miként őrizheti meg morális integritását; képes-e az emberi értékek megvalósításának szolgálatába állítani a történelemben végbemenő küzdelmes folyamatokat? A három regényben érvényre jutó gondolati szerkezet két, egymással szemben ható erőre épül: az egyik a humanista hagyományokat képviselő pozitív értékvilág, amely többek között a szabadság, a boldogság és a közösségi szolidaritás értékeit foglalja magába, a másik a politikai szférában jelen lévő negatív értékek csoportja: az erőszak, a fanatizmus, a szolgaság. Sánta minden korban változatlanul érvényesnek tekinti az emberi értékeket, és aszerint alkotja meg hőseit, s azok magatartását, hogy milyen mértékben voltak képesek elsajátítani, illetve megőrizni ezeket az értékeket. Ebben a tekintetben a három regény ugyanazt az írói világlépet és szándékot fejezi ki, „valójában egy mai korban is működtethető humanizmus eszmeköreit: erkölcsi értékrendjét és magatartás normáit próbálja felvázolni”.³⁵⁵

A témaválasztásomat elsősorban az indokolta, hogy egy olyan általánosan ismert szerzőről van szó, akiről „illik” tudni, ismerni az életművét, s tisztában lenni azzal, hogy pályája megtört a '70-es években. Mégis, regényeinek rendszerváltozást követő feldolgozása mindeddig nem történt meg, ami leginkább azért pótolandó, mivel teljesen új aspektusok jeleníthetők meg a Kádár-rendszer, mint „születési időszak” szempontjából.

Egy jellemző ellenpélda Kálmán C. György írása, amelyben érdekes tanáccsal „lepi meg” olvasóját a Húsz órával kapcsolatban: „A kérdés mármint az, hogy el kell-e olvasni, és hogy olvasható-e egyáltalán [a Húsz óra – F. S.]. [...] A kérdések azonban nem (vagy nem csak) ezek; szerintem a Húsz órát el kell olvasni, most is, mert érdemes; csak nem mindegy, hogy hogyan. Egyszerűen fogalmazva: felületesen. Távolról vagy a részletekbe veszve. Nem törődve mindazzal, amivel hagyományos regény-olvasásainkkor (ez szép kétértelmű!) törődni szoktunk. Mintha egy nem igazán kvalitásos festményt meszsziről [sic!], félig lehunyva szemmel néznénk meg, és ekkor megállapíthatnánk, hogy szép az összehatás, jó a színharmónia, elegáns a kompozíció, van atmoszféra. Vagy mintha – ezután – egészen közel hajolnánk hozzá, szemügyre vennénk egy-két apró részletet, és csettintենék: szépen rakja föl a festéket, biztonságosan húzza az ecsetet, jé, milyen furcsa ez a szín. Olvassuk a Húsz órát nagyon gyorsan; olvassuk el húsz perc alatt.”³⁵⁶

Vasy Géza egy – sajnos visszhangtalan – 2002-es írásában³⁵⁷ kísérletet tett Sánta életművének újraértelmező bemutatására, s olyan kapcsolódási pontok keresésére,³⁵⁸ amelyek alapján a sántai későmodernség összekapcsolható a posztmodern tendenciákkal. Vasy szerint dacára a kézenfekvő

³⁵⁴ Bokányi 2002: 23.

³⁵⁵ Béládi 1974: 586.

³⁵⁶ Kálmán C. 1997: 93.

³⁵⁷ Vasy 2002a: 56–68.

³⁵⁸ Vasy összesen 7 kapcsolódási pontot talált: befogadó-központúság; az írószerep átértelmezése; a valóság megragadhatóságának problémája; a regényforma műnemi-műfaji újdonságai; nyelvszemlélet; rájátszások-vendégszövegek; újraolvasás-újraértelmezés.

rokon törekvéseknek, az 1970-es évek második felétől megjelenő posztmodern irányzatok egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet.³⁵⁹ „Nyilvánvaló, hogy elsősorban nem poétikai, nyelvszemléleti okok miatt, hanem azért nem, mert Sánta életműve etikum és esztétikum szétválaszthatatlan kapcsolatának axiómájára és tapasztalatára épül, s ennek igazságát a posztmodern teóriák radikálisan tagadták. A már említett reményelv ugyan nem hiányzik minden posztmodernnek minősített műből, de rendre korlátozott, hiányos, miniatűr terekre és időkre korlátozódik, a szolgálatelv viszont a posztmodern felfogások szerint »nagykorú« irodalom legfőbb akadályának minősítették.”³⁶⁰

Hasonlóképpen vélekedik N. Pál József is: „A »Péterek« nevével fémjelzett paradigmaváltó próza virágzott ekkor [a nyolcvanas évek elején – F. S.], aki adott magára őket olvasta és magyarázta inkább, a hatvanas esztendő élenk vitákat kavart regényei (Fejes Endre, Somogyi Tóth Sándor, Kertész Ákos stb művei) pedig szinte egyik pillanatról a másikra kezdtek avitt problematikájúnak és idejét múlt »beszédmódúnak« tetszeni. Tradícióit az új nemzedék – nemkülönben magyarázóik – már másutt kereste, s a rohamléptű kanonizációs igyekezet nyomán nemcsak Sánta Ferenc, de még Móricz Zsigmond műve is valamiféle »korszerűtlenség« gyanújába keveredett.”³⁶¹ Sánta prózájának kérdéshorizontja csak az ötvenes évek »termelési« epikájához képest volt új, de aztán bele is ragadt a maga korába, vele az újabb idő értékrelativizmustól terhelt világát megszólítani immár lehetetlen, hallatszott egyre gyakrabban.”³⁶²

Politikai filozófiai aspektusból szerves egységként kezelhető a három Sánta-regény, amelyek mérlegelni, elemezni és ítélni tanítanak. A forradalom, a társadalmi cselekvés, vagy a passzív rezisztencia választása az előnyösebb? Léteznek-e olyan eszmények, személyiségek, amelyek és akik történelmi pillanattól függetlenül követendőek? Lehet-e a népért, de a nép kizárásával társadalompolitikai döntéseket hozni, reformokat bevezetni? Kérdések, amelyekre egyéni válaszokat adhatunk a műveket végigolvasva, képet alkothatunk a Kádár-korszakról, s – véleményem szerint – napjainkról is. Hiszen éppen az időtlenség az, amely kiemeli Sántát a kortársak közül, s ma is élővé, aktuálissá, „áthallhatóvá” teszi regényeit.

Sánta műveinek jellegzetessége, hogy a realista cselekményírás mögé rendkívül mély filozófiai mondanivalót rejt, és ez bizonyos ellentmondásossághoz is vezet. Szinte mindig a szegény, szenvedő nép világát elemzi, szembenállását az elnyomó hatalommal; a nyomort és éhezést tűrő, folyton az erősebbek kegyetlenkedését elviselni kényszerülő emberekét, akik igyekeznek a romlott világban is megőrizni erkölcsi tisztaságukat. Írásainak tragikumai is részben innen ered: a nép ugyanis feleslegesen küzd a sorsa ellen, a jólétért, a társadalmi igazságosságért, ezek az eszményi célok a valóságban egyelőre megvalósíthatatlanok. Az összes ismert társadalom természeténél fogva rossz volt, mert az emberek döntő többségének életét képtelenség úgy kézben tartani, hogy boldogok legyenek.

Sánta Ferencnél a társadalom és a történelem elvont valósága kerül összeütközésbe az egyén gyakorlati valóságával – az ellentét kibékíthetetlen, az egyén mindig alulmarad a küzdelemben. „Ha Sánta regényeit vesszük szemügyre, akkor azt látjuk: Sántát egyfajta határszituáció érdekli. Ennek a határszituációnak az a lényege, hogy legalábbis pszichológiai szempontból olyan összeütközéseket állít középpontba, ahol a maga részéről mindenkinek tökéletesen igaza van.”³⁶³ Különösen intenzíven foglalkoztatja őt a náciizmus embertelensége, amelynek rettenetességét – részben saját tapasztalataiból merítve – nagyon sok művében ábrázolja megrázóan, így *Az ötödik pecsétben* is. Számára a náciizmus a létező legrosszabb dolog, az ideológiák közül a legmegvetendőbb. De nem

³⁵⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes egy 1976-os, kortárs kritikát idézni. Látható, hogy Sánta újszerűsége már az adott korban egyfajta sajátos problémaként jelentkezett az elemző számára: „Sánta Ferenc műveiben elsősorban újszerűségük tűnik szemünkbe. Sánta nem tartozik az avantgárd írók közé, s nem is vallja magát újítónak, de megtesztésít egy olyan írói magatartást, amely nem nevezhető általánosnak a magyar irodalomban.” Juhász 1985: 54.

³⁶⁰ Vasy 2002a: 67.

³⁶¹ Vö. Baranyai 2010.

³⁶² N. Pál 2004: 164.

³⁶³ Hermann 1983: 237.

sokkal jobb ennél a második világháború előtti félféudális rendszer sem, és Sánta a szocializmust sem tartja megfelelőnek.³⁶⁴ Bár nincs, amit jobban szeretne, mint a számára annyira fontos emberek közötti egyenlőség, mégis felismeri az eszményi rendszer és az annak megvalósulása közötti szakadékot (példa erre a *Húsz óra*). Határozottan visszautasítja a fanatizmust, bármilyen „előjelű” is legyen az. „Egyedül üdvözítő eszmében nem hiszek.”³⁶⁵ – ez a mondat, az író egy nyilatkozata, akár egész életművének mottója is lehetne, és különösen érvényes a bemutatandó regényeire.

2005 nyarán meghatározó élményben volt részem. Sánta Ferenc meghívására eltölthettem egy délutánt az író lakásában, s feltehettem a már régóta megfogalmazott kérdéseimet. Milyen motivációk vezethetnek arra egy író, hogy ne írjon? Mennyire kifejező lehet az évtizedekben mérhető hallgatás, a csönd, a tudatos nem-írás egy író részéről? Mivé lettek a tervezett, kigondolt művek?

Beszélgetésünk számomra legfontosabb konklúziója az volt, hogy sokkal fontosabbak a feltett kérdések a lehetséges válaszoknál. A kérdések mindig új utakat, új lehetőségeket villantanak fel, míg a válaszok egyértelműen kijelölik az utat, bezárják a lehetőségeket.

„Az ígéretes pályakezdést az ígért beváltása, gazdag folytatás követte. Sánta Ferenc hihetetlen gyorsan foglalta el – méltó – helyét a magyar irodalomban. Azután egyszer csak – remekműveket is tartalmazó novelláskötetek, szellemi izgalmat kiváltó regények és a nemzetközi mezőnyben is elismert filmek után –, máig megfejthetetlen módon, felhagyott az írás értékkeremtő szenvedélyével. Az *ötödik pecsét*, *Az áruló*, a *Húsz óra* ismert és elismert, díjakkal koszorúzott szerzője a hatvanas évek derekától a nyilvánosságot kerülő, tisztos könyvtárosként kereste kenyerét, és megkopott glóriáját a hetvenes évektől már csak az új és még újabb kiadások, színpadra, filmre került adaptációk fényesítették. [...] Mi olvasók, nagyritkán, egy-egy nyilatkozattal, születő művek bizonytalan ígéréteivel szembesülve, találgatásba bocsátkoztunk. Kihunyott volna a tehetség parazsa, elfogyott volna az író magával hozott, feszítő élményanyaga, avagy a történelmi fordulatok sodrában folytathatatlanak érezte valódi mondanivalóját?”³⁶⁶

Való igaz, Sánta 1954-ben jelentkezett első írásával, aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaadaptációját, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben. Teltek-múltak az évek, de a válogatott novelláskötet (*Isten a szekéren*), 1970 után nem jelent meg új műve az írónak, pedig nyilatkozatai szerint több regényen is dolgozott. Néhány műrészlet napvilágot látott a *Népszava* kulturális mellékletében a hetvenes évek első felében,³⁶⁷ aztán ez is abbamaradt. Egyfelvonásos drámát írt, s Vasy Géza szerint³⁶⁸ három

³⁶⁴ Vö. „Magyarán mondva itt egy nagyon erős és minden szervezkedés nélkül, de összehangoltan passzív ellenállás volt a Rákosi-rendszer, a sztálinizmus, a szocializmus effajta rendszere, végeredményben a despotizmus ellen.” Sánta 1993: 103. „A Kádár-rendszer monopólium volt. A pártnak a monopóliuma, amelyik törvényszerűen – meg kell ismételnem – vezetett el a bukáshoz. Mert, ha a monopólium a szervezett butaság, az egyenruhába öltözött butaság, és hogyha egy párt monopóliumáról, politikai monopóliumról van szó, akkor, mint ahogyan a zezugok vonzzák az egereket, hogy finoman fejezzem ki magam, a monopóliumok pontosan ugyanúgy vonzzák a karrieristákat ismételtén, tehát kontraszelekción csinál.” Uo., 108. „A tolerancia azt jelenti, hogy felismerjük a tolerancia működésének a határát. Mert nem mindent lehet tolerálni. A fasizmust nem lehet tolerálni. A bolsevizmust nem lehet tolerálni.” Szakolczay 2008: 53.

³⁶⁵ Erki 1967: 23.

³⁶⁶ Vasy 2010.

³⁶⁷ Az általam megtalált 12 írás időrendi sorrendben: Sánta Ferenc. A dal. *Népszava*. 1970. augusztus 15. 7; Uő. Otthon. *Népszava*. 1970. december 12. 6; Uő. Földre, égre. *Népszava*. 1971. augusztus 28. 8–9; Uő. Szokrátesz halála. *Népszava*. 1972. augusztus 5. 6–7; Uő. Nyugalom. *Népszava*. 1972. december 24. 20–21; Uő. A gyermek. *Népszava*. 1973. március 10. 7; Uő. Petőfi Petrich Somáéknál. *Népszava*. 1973. július 14. 6; Uő. Petőfi Petrich Somáéknál. *Népszava*. 1973. október 6. 7; Uő. Otthon. *Népszava*. 1975. október 25. 6–7; Uő. Szerelem. *Népszava*. 1975. december 25. 14–15; Uő. „A szülőknél”. *Népszava*. 1976. április 17. 6–7; Uő. Otthoni ízek. *Népszava*. 1976. december 24. 10–11. A felsorolt műrészletek közül Vasy Géza a következő hetet említi: Otthon (1970); Földre, égre; Szokrátesz halála; Nyugalom; A gyermek; Petőfi Petrich Somáéknál (az egyiket a két részlet közül); Szerelem. Vö. Vasy 2002b: 27–28.

³⁶⁸ Vasy Géza szóbeli közlése alapján. (2010. február 2.)

regény is formálódott.³⁶⁹ Nagy valószínűséggel ezek közül kettőből közölt legalább egy-egy részletet az újság. Az egyik – s erre néhány nyilatkozat is utalt³⁷⁰ – a korabeli értelmiség világát tervezte bemutatni, de a két rövid részlet alapján nehéz ítéletet alkotni.³⁷¹³⁷²

A másik, *Szürke kő* című munkából több részlet jelent meg,³⁷³ s 2002-ben Vasy Géza megpróbálta rekonstruálni e töredékek alapján a regényt.³⁷⁴ Egy isten háta mögötti, magas hegyek övezte faluban játszódik a mű,³⁷⁵ amelyben idilli béke uralkodik, boldog emberek élnek benne ősi törvényeik szerint a hatalmas, szürke kőszikla alatt. Tudják, hogy messze a nagyvilágban másfajta az élet, s ezért örülnek is elzártáguknak. Azonban a megjelent részletek alapján is érezhető valamiféle, még megnevezetlen feszültség. Mintha tragédia készülődne.

Miután Vasy írása megjelent, felhívta Sánta, s elmesélte, hogy mi lett volna a regény befejezése. „Egy nap fegyveresek kísérték a falun át rabokat, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy majd elítéljék, kivégezzék őket. A kísérők kevesen voltak, a falusiak kiszabadíthatták volna a foglyokat. De nem tették, abból a megfontolásból, hogy nincs közük a dologhoz, nincs felelősségük, nem célszerű beavatkozniuk. Ám elérte őket az isteni büntetés: hatalmas robajjal lezuhant a sziklarengeteg, s maga alá temette az egész falut, minden lakosával együtt.”³⁷⁶

A harmadik regényből nem jelent meg semmi részlet, de az író két, alig ismert interjújában³⁷⁷ részletesebben szól a késznek nyilvánított, megjelenés előtt álló regényről,³⁷⁸ még 1973-ban és 1974-ben. Ebben a 19. század elejére vezetve a Medúza-tutaj történetet dolgozta fel:³⁷⁹ a hajótöröttek körében a tutajon miként szerveződik meg a mikrotársadalom hatalmi rendszere, miként szembesül emberség és embertelenség, ki tud életben maradni és miért.³⁸⁰

A drámának is megjelent két részlete 1973-ban a *Népszavában*.³⁸¹ Petőfi Sándor a hőse, Mezőberényben, mielőtt elindulna Segesvárra. Az írótól lehet tudni, hogy Németh László *Petőfi*

³⁶⁹ Sőt, talán egy negyedik is, legalábbis Sánta tervezte a megírását: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt a kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” Sánta Ferenc Debrecenben 1972: 5.

³⁷⁰ Vö. „Regényt írok, mely a mai felelősséggel élő és gondolkodó értelmiség világába vezet.” Beszélgetés Sánta Ferencel, Tájékoztató, 1964/1, 3; „Derűsebb, szélesebb tájak felé indulok. Először bemutatom egy értelmiségi család 24 óráját. Magunkat.” Sánta Ferencnél 1964: 4.

³⁷¹ Vö. Sánta: Földre, égre; Szókratész halála.

³⁷² Sánta Ferenc szóbeli közléséből tudjuk, hogy a regény témája „a Szókratésznek a halála ma, a Szókratész-fajta, kérdező-fajta ember halála ma”. PIM 548/1.

³⁷³ Vö. Sánta: A dal; Otthon (1970); Nyugalom; A gyermek; Otthon (1975); Szerelem; „A szülőknél”; Otthoni ízek.

³⁷⁴ Vasy 2002b; Vasy 2008: 13–14.

³⁷⁵ „[...] századfordulón, moszlim világban, Perzsiában játszódik...” (Sánta Ferenc) PIM 548/1.

³⁷⁶ Vasy 2008: 14.

³⁷⁷ PIM 634/2; Vendégünk: Sánta Ferenc 1974: 6.

³⁷⁸ A címe: Tutaj. Lásd PIM 634/2.

Vö. „Hadd említsem csak a Szürke kő című regényemet és a Tutajt – ez utóbbit mindenképpen be fogom fejezni.” Szakolczay 2008: 40.

³⁷⁹ 1816. június 2-án a Medúza nevű francia hajó zátonyra futott Afrika nyugati partjainál. A kapitány tisztjeivel, a hajó teljes élelmiszer- és ivóvízkészletével a mentőcsónakba szállt, a legénységet és a hajó utasait egy hevenyében ácsolt tutajra telepítette, és sorsára hagyta. A tutaj száznegyvenkilenc emberrel, árbóc, vitorla nélkül hanyódott a tengeren. A tizenkettedik napon az Árgus hajó személyzete megtalálta a hajótörötteket, de már csak tizenötön voltak életben, a többiek elnyelte a tenger, megölték, felfalták a társaik. Vö. Emptaz 2008.

³⁸⁰ Sánta Ferenc szavaival: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a XIX. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek egy csónakon, velük mentek a tisztok, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt. Az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmeselek, az okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívok, a visszahúzódnók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” Vendégünk: Sánta Ferenc 1974: 6.

³⁸¹ Ezek közül az egyikre Vasy Géza is utal. Vö. Vasy 2008: 14.

Mezőberényben (1954) című drámájának szemléletével vitatkozott Sánta.³⁸² Németh László szerint Petőfit felesége, környezete szinte kényszerítette arra, hogy visszainduljon Bem seregébe. Sánta Ferencnek viszont az volt a véleménye, hogy a költő, a zseni pontosan tudta, hogy mit kell tennie.³⁸³ A belső parancsot nem külső erők diktálták. „S aztán azt mondta, hogy nem szeretné megbántani a nagybeteg Németh Lászlót, azért nem publikálja a drámát. Németh László 1975 márciusában meghalt, később tehát már nem volt ilyen akadály.”³⁸⁴

Látható, hogy mindegyik eltervezett mű gondolati alapanyaga szervesen kapcsolódik Sánta Ferenc addigi életművéhez. Az értelmiségi regény mintegy a *Húsz óra* folytatása lehetett volna, a *Szürke kő* *Az ötödik pecsété*, a Medúza-parabola pedig *Az árulóé*. Mint a megjelent regényekben, ezekben is történetfilozófia és etika fonódhatott volna együvé. A dráma pedig határozottabb kifejtése lehetett annak az elképzelésnek, amely Sánta műveiben és nyilatkozataiban az író-szerepről kiolvasható: az író pártoktól független igazságra törekvéséről, egyfajta bírói magatartásról.

Az évtizedek, amelyek Sánta nevezetes műveinek megírása óta eltelték, azoknak kedveztek, akik saját életük emléktömbjeinek felbontásával és értelmezésével vágták ki magukat a veszteglés, az akkumuláció csöndjéből. Sánta nem élt e lehetőséggel. Zelei Miklós szerint „a Kádár-korszak cenzúrájának csúcsteljesítménye az lett volna, ha Sánta Ferencet rákényszeríti: írjon”.³⁸⁵

Szépirodalmi műve legutoljára 1968-ban jelent meg, *Az áruló* drámaváltozata, az *Éjszaka*, s lényegében ez is évekkorábban készen volt már. Jőmagam sokáig úgy gondoltam, hogy a hallgatásra magyarázatot majd az újabb könyvek fognak adni. Nem így történt, s még a töredékes írások sem válnak soha olvashatóvá, mert hiteles közlés szerint az író megsemmisítette azokat.³⁸⁶ Egy korábbi, 1990 nyarán készített interjúból az is kiderül, hogy már korábban is történt hasonló: „Sok mindent írtam, de olyan keserűség lappang minden írásban, hogy egyik sem tudta sugallni, például, hogy bízz és bízza; vagy: hogy mégis fáradozni kell. Ezért jó részüket elégettem. Miklós fiammal acélkosárra való írást vittünk le a Duna-partra, és bedobtam őket a folyóba. Bizony, ezek keserű évek voltak.”³⁸⁷

„Regényeket írtam, most már egymás után hatot, ebből három jelent meg. [...] Biztos vagyok benne, hogy a módszer, ami szerint az írásaimat publikálom, nem rossz. Mielőtt a három regényemet, ami megjelent, megírtam, illetve publikáltam volna, odaadtam, vagy leadtam volna, ahogyan mondani szokták, előtte nem publikáltam három évig semmit. Aztán egy napon, egyszer egy hétfői napon mind a három regényt elvittem és leadtam a kiadónak. Ez azt jelentette, hogy volt közte olyan, ami majd három éve kész volt már. Most is így vagyok.”³⁸⁸

Csák Gyula: „Nyolc remekmű van a fiókban, de még nem érett meg az idő rájuk.”³⁸⁹

Egy 1986-os interjúrészlet: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik az első regényem, és követni fogja még egy-kettő.”³⁹⁰ Mégsem született új regény, hiába az ígéret.

Sánta megfogalmazása szerint: „Hallgatásom nem oppozíció, sem önmagammal, sem pedig az engem körülvevő világgal szemben.”³⁹¹ „Ez nem hallgatás, hanem csönd. A hallgatás oppozíciót tételez föl, énbennem pedig oppozíció – a körülvevő világgal szemben – nem volt. Viszont voltak olyan dolgok, amelyekre sem magamnak, és következésképp az olvasónak sem tudtam volna választ adni.”³⁹²

1990-ben újra a remény hangján szólt Sánta, azonban ez a terve sem vált valóra: „Most már úgy érzem magam, ahogy a nemzetem: felemelkedően vagyok, hála Istennek. Elérkezett az idő, amikor

³⁸² Az is kiderül a beszélgetésből, hogy az *Éjszakához* hasonlóan ez is vitadráma volt. PIM 634/2.

³⁸³ „Egy nép elbújhat a nehéz időkben, de a prófétái nem.” (Sánta Ferenc) PIM 634/2.

³⁸⁴ Vasy 2008: 14.

³⁸⁵ Zelei 2002: 12.

³⁸⁶ Vasy Géza szóbeli közlése alapján tudom, hogy a 2000. év első napjaiban az író fiát, Miklóst kérte meg, hogy menjenek ki együtt a Dunához. Itt a vízbe dobták valamennyi kéziratát. (2010. február 2.)

³⁸⁷ Szakolczay 2008: 40.

³⁸⁸ PIM 548/1.

³⁸⁹ PIM 772.

³⁹⁰ Sánta 1993: 73.

³⁹¹ PIM 772.

³⁹² Sánta 1993: 66.

olyan perspektívával tud visszatekinteni az író az elmúlt esztendőkre, amely lehetővé teszi, hogy az igazságosság jegyében az igazságot képes legyen megközelíteni. Ezen dolgozom most, és azt hiszem, erőm is lesz befejezni.”³⁹³ „Egy következő alkalommal talán beszélhetünk róla. Örölnék annak, ha ez akkor történe meg, amikor már egy új könyvről beszélhetek.”³⁹⁴

Külön tanulmányt, hosszabb kifejtést érdemelne Sánta Ferenc (irodalom)politikai szerepvállalása,³⁹⁵ kezdve a Petőfi Körben betöltött szerepével,³⁹⁶ folytatva az Írószövetségben elhangzott felszólalásaival,³⁹⁷ vagy a lakiteleki találkozón előadott beszédével.³⁹⁸ Érdekes adalék például az a kevésbé ismert levéltári forrás, amely Aczél György központi bizottsági titkári leváltásának idején keletkezett. Az Írószövetség 1974. május 24-i ülésén többen felléptek annak érdekében, hogy Aczél leváltása valódi fordulatot eredményezzen a magyar szellemi élet irányításában. E fordulat szorgalmazóinak vezérszónoka Sánta Ferenc volt. (A választmányi gyűlés anyagát a minisztérium irodalmi osztályának Tóth Gyula által jegyzett, „nem jegyzőkönyvi hűséggel” készült feljegyzése alapján ismertetem.)

Sánta célja „annak vizsgálata, hogy cselekedeteink hogyan segítik a párt célkitűzéseinek szolgálatát, és az írók hogyan tudnak hozzájárulni a nagy feladatok végrehajtásához. Az irodalomnak olyan egységet kell teremtenie, ami akcióképes, minden energiát a nép szolgálatára kell összesíteni, a jelenlegi polarizálás megszüntetésére. Olvasmányélményei alapján úgy véli, hogy a polarizálódás erőteljesen fokozódott, és ma már tisztán látni azokat, akik a szocializmus szolgálatában végzik tevékenységüket, és a másik oldalon azokat, akik munkavégzésre alkalmatlanná váltak. A megítélés alapja a nemzethez való viszony, a szocializmushoz való viszony. [...] Aki nem érti a szocializmus és a nemzet egységét, az árt a népnek. Csak ilyen körülmények között nevezhette valaki a családot nacionalista képződménynek, csak ilyen ember írhatta le, hogy az anyamítoszt le kell rombolni, hogy magyar nemzet nincs is. A szellemi élet munkásainak nagyobb része jól vizsgázott, mert munkája alapjának a nemzet tiszteletét tartotta, de a magyar szellemi élet több műhelyének vezetője alkalmatlanná vált megbízatása teljesítésére. [...] A két világ küzdelmében a burzsoázia erőinek sikerült becsempészni a feszültség gócait az adott nemzet és a szocializmus, az adott párt és a nemzet közé. Permanensen folyik a múlt meghamisítása, a nemzet régi uralkodó osztályai bűneinek összekeverése a nemzet bűneivel. Ez a burzsoá fellazítás időnként a párt köntösében tevékenykedik. Mit lehet tenni? Meg kell vizsgálni a szellemi élet vezetőinek ügyét. Ezen a választmányi ülésen is jelen van két kollégánk, akiket visszautasítás nélkül fasisztának lehetett nevezni. Talán az az oka e tevékenységnek, hogy valaki a burzsoáziából jött a szocializmus építői közé? Széchenyi a Hitelben az ilyen osztályszármazású emberek különös felelősségéről szólva megadja a választ. Nem ez a baj oka. Az ember jóra született, ha csak nem hord egy életen át feloldhatatlan sértettséget, és a szeretet nem hiányzik belőle. [...] Eddig is felhívták illetékesek figyelmét, de mindig olyan válasz érkezett, hogy ne bántsuk őket, mert betegek vagy más gondjaik vannak.”³⁹⁹

Nem nehéz megtalálni az utalásokat azokra, akik „a munkavégzésre alkalmatlanná váltak”, akik „egy életen át feloldhatatlan sértettséget hordoznak” és akik alkalmatlanok a szellemi műhelyek vezetésére. A feljegyzést végigolvasva nem kétséges, hogy ezen a választmányi ülésen azok domináltak (Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Czine Mihály, Urbán Ernő), akik nem a rendszer ellen, hanem a rendszer nevében „lázítottak”. Mégpedig nemcsak taktikai okokból, hanem azért, mert a reformellenes kurzust valóban számukra alapvető értékek közelítéseként fogták fel, és éppen az keserített el őket, hogy a kurzus nem tud kiterjeszkedni a szellemi életre. Sánta második felszólalásában egyértelműen meg is fogalmazza ezt: „Aggasztó, hogy egy országban szinte az élet minden területe rendben van, csak a szellemi élet áll feloldhatatlan feszültség alatt.”⁴⁰⁰

³⁹³ Szokolczay 2008: 40.

³⁹⁴ Szokolczay 2008: 53.

³⁹⁵ Közéleti megnyilvánulásainak válogatását nyújtja A szabadság küszöbén c. kötet. Vö. Sánta 1993.

³⁹⁶ Szokolczay 2008: 45–51.

³⁹⁷ Erről részletesen: Vasy 2009.

³⁹⁸ Sánta 1993: 80–86.

³⁹⁹ MOL 1.

⁴⁰⁰ Uo.

Szintén érdekes adalék, hogy az Írószövetség 1986. decemberi tisztújításakor a TKKO előterjesztése szerint az elnöki posztra „szóba került jelöltek közül Cseres Tibor, Sánta Ferenc [...] megválasztása politikailag támogatható”.⁴⁰¹

Kijelenthető, hogy Sántát mindvégig figyelte a hatalom, közéleti-társadalmi-politikai állásfoglalásai jelentős visszhangra találtak.⁴⁰² „A kommunista oktatók és hallgatók egybe eső véleménye, hogy a KISZ nem tölti be szerepét az egyetemen. A KISZ vezetők munkastílusát bürokratikusnak minősítik. Egyöntetűen hiányolják a szervezett és színes KISZ-életet. Erős a rendezvény-szellem. Pl. Sántha Ferenc az egyik találkozón arról beszélt: »ahhoz, hogy valaki helyesen lásson és jól ítéljen, meg kell őriznie függetlenségét a párttól«. A szocialista realizmust elvető megjegyzése nagy tapsot kapott.”⁴⁰³

Alkotás-lélektani rejtély, hogy Sánta Ferenc miért burkolózott hallgatásba, s miért hallgatott akkor is, amikor a rendszerváltozással a szabadon szólás lehetősége újra megnyílt. „Sánta 27 éves, amikor első novellája megjelenik; a nálánál egy évvel fiatalabb Juhász Ferenc fél tucat kötettel és Kossuth-díjjal a háta mögött, viták pergőtüzében, éppen ekkor jelenteti meg már második alkotói pályaszakasza főművét, igazi költői kibontakozásának korszakos dokumentumát, *A tékozló országot*. Sánta pályakezdésének késése (ha persze egyáltalán használható ez a fogalom) – a lírai költészet terén – életkoruk szerint szintén a Nagy Lászlóék nemzedékéhez sorolható, ám szinte évtizeddel később induló-érő – Váci Mihályéhoz és Garai Gáboréhoz hasonlítható inkább. Simon István és Nagy László, Kormos István és Váci Mihály meghalt, a prózaíró társak közül is sokan nagyon korán elmentek, Sánta pedig hallgat. Micsoda sors verte, veri ezt a nemzedéket? Előttünk áll Sarkadi és mások mementója. Hol az ok, a magyarázat és a tanulság? Ahogyan Sánta a *Húsz órában* kérdez: »Micsoda világ ez?«”⁴⁰⁴

A tanulmányom számos pontján felvetett kérdés – miért hallgatott el Sánta Ferenc? – máig releváns. Egyértelmű választ nem tudok megfogalmazni,⁴⁰⁵ azonban nagy valószínűséggel szerepet játszott ebben az önisméltés terhétől való kényszer, az új mű fogadtatásától való félelem, valamint a szocializmusból a kapitalizmusba tartó magyar társadalom sok-sok problémája, s az átmenet visszasságai. Teljes mértékben azonosulni tudok N. Pál József szavaival: „Az ilyen alkotó akkor is »ír«, amikor nem, ezért műve s annak tanulsága (nemkülönben az általa képviselt következetes művészi magatartás!), csöndesen jelenvaló, mindannyiunkat érintő, felszólító módú figyelmeztetés.”⁴⁰⁶

Források

- [1] Budapest Főváros Levéltára (BFL) Az MSZMP Budapesti Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztály jelentése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pártbizottságának munkájáról, az egyetemen folyó nevelőmunka néhány problémájáról, 1966. január 14., XXXV.1.a.4. (= MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései) 1966. 216. ő. e. 36.
- [2] Magyar Országos Levéltár (MOL 1) A Magyar Írószövetség 1974. május 24-i választmányi gyűléséről készült feljegyzés, 288. fond, 36. cs./1974/20. ő. e.
- [3] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) 531/1. (1971. október 11.)
- [4] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) 548/1. (1971. október 29.)

⁴⁰¹ MOL 2.

⁴⁰² Erősen kritizálja például – szocialista nézőpontból – közéleti megnyilvánulásait Pándi Pál: „Sánta Ferenc nyilatkozatai és cikkei nagy vitafelületet kínálnak a marxista kritikusok, teoretikusok számára. A regényből készült drámával, Az áruló-ból lett Éjszaká-val kapcsolatban is. Úgy gondolom, Sánta sokkal jobban ír regényt, mint nyilatkozatot; sokkal meggyőzőbben formálja meg szépíróként a történeti figuráit, mint teoretikusként az elméleteit. Túlzás nélkül állíthatjuk: Sánta mint regényíró, élő irodalmunk legjobbjai közé tartozik, életlátó nyugtalansága a szocialista irodalom néhány maradandó értékét vajútdta immár a világra. Mint elméletbirtokos, Sánta nem tartozik korunk legjobbjai közé.” Pándi 1972: 659.

⁴⁰³ BFL

⁴⁰⁴ Juhász 1987: 93.

⁴⁰⁵ Például ezzel kapcsolatban idézhető Fekete J. József véleménye: „Sánta Ferenc a magyarság sorsa feletti keserűségében művésziileg képtelen volt párbeszédbe állni a mindenkori jelennel. Ami úgy is értelmezhető, hogy mindent elmondott, amit elmondhatónak tartott, és úgy is, hogy írói szereptudatából fakadó felelőssége és morális helytállása nem tette lehetővé számára a reménytelenség kimondását, minden egyéb pedig hazugság lett volna.” Fekete J. 2007: 45–46.

⁴⁰⁶ N. Pál 2004: 170.

- [5] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) 634/2. (1973. május 8.)
 [6] Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) 772. (1977. október 27.)

Referenciák

- [1] Baranyai Norbert: „...valóságból táplálkozik s mégis költészet” Az önéletrajzi (újra)olvasás lehetőségei Móricz Zsigmond regényeiben (Ph.D. disszertáció), Debrecen, 2010, Debreceni Egyetem
- [2] Béládi Miklós: A Téli virágzástól Az árulóig, In: B. M.: Érintkezési pontok, Budapest, 1974, Szépirodalmi Könyvkiadó, 572–594.
- [3] Beszélgetés Sánta Ferencsel, Budapest, 1964, Tájékoztató, 1, 3.
- [4] Bokányi Péter: Sánta Ferenc novelláinak groteszk vonásai, Budapest, 2002, Napút, 8, 23.
- [5] Cs. Nagy Ibolya: A szegénység halált hozó traumái. Sánta Ferenc: Sokan voltunk, Budapest, 2009, Kortárs, 2, 63–71.
- [6] Emberavatás, Budapest, 1955, Magvető Könyvkiadó
- [7] Emptaz, Érik: A Medúza átka, Budapest, 2008, Európa Könyvkiadó
- [8] Erki Edit: Beszélgetés Sánta Ferencsel, Budapest, 1967, Élet és Irodalom, 18, 23.
- [9] Fekete J. József: Aki a csöndet választotta. Sánta Ferenc 80 éves, Budapest, 2007, Forrás, 9, 45–46.
- [10] Hermann István: A magyar falu regénye. Sánta Ferenc: Húsz óra, In: H. I.: Veszélyes viszonyok, Budapest, 1983, Szépirodalmi Könyvkiadó, 237–253.
- [11] Juhász Béla: A hallgató író jelenléte. Sánta Ferenc 60 éves, Debrecen, 1987, Alföld, 9, 92–96.
- [12] Juhász Mária: Az etikus író. Sánta Ferenc prózájáról. In: J. M.: A realizmus változatai, Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 54–97.
- [13] Kálmán C. György: Húsz perc, Budapest, 1997, Beszélő, 6, 93–94.
- [14] N. Pál József: Sánta Ferenc jelenléte, In: N. P. J.: „A megtartók jöjjenek...”, Miskolc, 2004, Felsőmagyarország Kiadó, 163–170.
- [15] Nádor Tamás: Sánta Ferenc, In: N. T.: 33x10. Interjúk és vallomások az ifjúságról és az irodalomról, Budapest, 1980, Kozmosz Könyvek, 433–443.
- [16] Pándi Pál: Sánta Ferenc: Éjszaka, In: P. P.: Kritikus ponton, Budapest, 1972, Szépirodalmi Könyvkiadó, 659–663.
- [17] Sánta Ferenc: Téli virágzás, Budapest, 1956, Magvető
- [18] Sánta Ferenc: Farkasok a küszöbön, Budapest, 1961, Szépirodalmi Könyvkiadó
- [19] Sánta Ferenc: Az ötödik pecsét, Budapest, 1963, Szépirodalmi Könyvkiadó
- [20] Sánta Ferenc: Húsz óra, Budapest, 1964, Magvető
- [21] Sánta Ferenc: Az áruló, Budapest, 1966, Magvető
- [22] Sánta Ferenc: Éjszaka (Az áruló), Budapest, 1968, Magvető
- [23] Sánta Ferenc: A szabadság küszöbén, Budapest, 1993, FSP Literátor DTP Nyomda
- [24] Sánta Ferenc Debrecenben, Debrecen, 1972. március 21., Hajdú-Bihari Napló, 5.
- [25] Sánta Ferencnél, Budapest, 1964, Könyvtáros, 2, 4.
- [26] Szakolczay Lajos: „A legkegyetlenebb napokban ott voltam, ahol a fegyverek ropogtak.” Beszélgetés Sánta Ferencsel, Budapest, 2008, Hítel, 10, 40–55.
- [27] Vasy Géza: A korszerű későmodernség. Sánta Ferencről, Budapest, 2002, Hítel, 9, 56–68. (2002a)
- [28] Vasy Géza: Pillantás egy ismeretlen regényre, Budapest, 2002, Napút, 8, 27–28. (2002b)
- [29] Vasy Géza: Sánta Ferencről – személyesen, Kaposvár, 2008, Somogy, 3, 9–16.
- [30] Vasy Géza: Sánta Ferenc és az Írószövetség, Budapest, 2009, Kortárs, 2, 72–79.
- [31] Vasy Géza: Sánta Ferenc: Az áruló
 (<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b10087/ch04s03.html> – Letöltés: 2014. július 22.)
- [32] Vati Papp Ferenc: Sánta Ferenc, In: Dr. Szabó Ödönné (szerk.): Írók, képek (Írók, költők gyermek- és ifjúkora), Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 274–283.
- [33] Vendégünk: Sánta Ferenc, Eger, 1974. június 7., Népújság (Heves), 6.
- [34] Zelei Miklós: Mit tesz a policáj?, Budapest, 2002, Napút, 8, 11–12.